

УДК 631:001:89(091)

ТКАЧ
Людмила Леонідівна,
старш. наук. спів роб.
сектору наукознавства
ДНСГБ УААН
(м. Київ)

ВИТОКИ НАРОДНОГО ДОСЛІДНИЦТВА ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

Висвітлено витoki народного дослідництва та його значення в розвитку аграрного сектору України, а також здобутки у пошуках найбільш раціональних і ефективних методів господарювання, озброєння виробництва найдосконалішими матеріальними засобами.

Освещены истоки народного опынчества и его значение в развитии аграрного сектора Украины, а также достижения в поисках наиболее рациональных и эффективных методов хозяйствования, оснащения производства наиболее совершенными материальными средствами.

The sources of folk researcher and his values are reflected at the development of agrarian sector of Ukraine, and also achievements in search the most rational and effective methods of ménage, armament of production the accomplished financial facilities.

Сільське господарство – найважливіша сфера народногосподарського комплексу, яка забезпечує населення продуктами харчування і є важливою сировинною базою для харчової та легкої промисловості. У сільському господарстві відбувається безпосередня взаємодія людини з природою, від якої значною мірою залежать здоров'я людини. її психологічний, емоційний стан та ін. Праця в цій галузі сприяла великою мірою формуванню людини як суспільного суб'єкта, створенню належних умов для її існування.

Надзвичайно важливу роль у розвитку сільськогосподарського виробництва і зростання його ролі в забезпеченні людства всім необхідним для життя мали здобутки в пошуках раціональних і ефективних методів господарювання, озброєння виробництва найдосконалішими матеріальними засобами.

У контексті дослідження Центром історії аграрної науки ДНСГБ теми «Розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні: історичний аспект» (державний реєстраційний номер 01021)001526) метою статті є вивчення й оцінка досвіду дослідництва в сільському господарстві, яке Історично пов'язане з

практикою сільськогосподарського виробництва в усіх його галузях, з упровадження передових здобутків і наукових досягнень у виробництво.

Дослідники вважають початком існування дослідництва в сільському господарстві другу половину XVIII – початок XIX ст. Водночас глибоке осмислення дослідництва як явища дає підстави дещо доповнити ці твердження. Насамперед цей підхід залишає поза увагою величезний пласт здобутків і надбань в аграрному секторі в попередні історичні епохи. Дослідництво в сільському господарстві має досить глибокі корені в історичному бутті українського народу.

"Нагромаджуючись роками, цей досвід, – зазначав відомий учений-аграрник І.А. Стебут, вважаючи сільськогосподарське дослідництво таким же давнім, як і саме землеробство, – довгий час був єдиним джерелом сільськогосподарських знань, які таким чином і за своєю суттю внаслідок розпорошення людства в той час мали місцеве значення" [1, с. 9].

Догляд за землею, удосконалення методів її обробітку, підвищення родючості ґрунту за допомогою агротехнічних заходів відігравали важливу роль у формування почуття господаря в кожного землероба. Ці процеси набували надзвичайної ваги при збільшенні чисельності населення, коли почав переважати осілий спосіб життя, зменшувалася кількість вільних земель. Надто відчутним і вагомим це стало тоді, коли приватна форма виявилася провідною у сфері суспільних відносин, коли землероб працював на своїй землі, міг сам розпоряджатися наслідками своєї праці.

У цьому історичному процесі дослідництво в аграрній сфері посідало дуже помітне місце, в його здійсненні брали участь величезні маси землеробів, кожен із яких намагався одержати якомога більше прибутку. До дослідництва залучалися величезні прошарки сільських трудівників. Багаторічний досвід нагромаджувався поступово і передавався з покоління до покоління.

Як вважає відомий дослідник-історик В.П. Хижняк, з цього приводу має право на існування терміну народне дослідництво", яке є відображенням реалій суспільного буття протягом тривалого історичного етапу. Він писав, що вживання цього терміну має право на особливе визнання і з точки зору українського буття.

Відомо, що життя й діяльність українського етносу, а потім і нації, сфера їхнього буття нерозривно пов'язані з землею. Українці є автохтонним етносом, що тисячоліттями перебував на одних і тих же землях, а землеробство було його головним заняттям.

Із прадавніх часів земля відігравала найвизначнішу роль у житті й діяльності наших предків – праукраїнців. Міцним і багатогранним був духовний зв'язок українців із землею. Селянин любив землю, вшановуючи її як святиню. Українським селянам завжди було притаманне дбайливе ставлення до землі. Обробіток її, як правило, супроводжувався численними обрядами, пов'язаними з природними циклами. Усе це стало набутком багатовікових пошуків, досліджень і спостережень.

Об'єктивна необхідність існування й розвитку народного дослідництва на теренах сучасної України зумовлена й тим, що вона є великою європейською країною, має великі земельні масиви, які розташовані в різних природно-кліматичних і ландшафтних умовах. Так, на Поліссі ґрунти утворилися на піщаних, супіщаних і легкосуглинкових породах в умовах вологого помірною клімату та лісової рослинності. Серед них переважають підзолисті піщані, сірі та світло-сірі опідзолені, дерново-глейові, лучні та болотні ґрунти.

Ґрунти лісостепової зони утворилися переважно па карбонатному лесі. Тут найбільш поширені опідзолені чорноземи та темно-сірі опідзолені ґрунти, а в лівобережному Придніпровському лісостепу ще й чорноземи, почасти вилугувані, солонці та солонцюваті ґрунти.

Г

ґрунти степової зони утворилися на важких карбонатних, подібних на лес, суглинках в умовах напівпосушливого й посушливого клімату та степової рослинності. Серед них переважають родючі чорноземи. На Донецькому кряжі ґрунтовий покрив дуже строкатий. На його високих зрівняних частинах лежать глибокі сильно гумусні чорноземи; там, де на вододіли виходять ліси, чорнозем опідзолений, на кам'янистих кряжах утворилися мало гумусні щебенюваті чорноземи; є на Донбасі й супіскові ґрунти; солончаки і солонці поширені по річкових долинах.

На крайньому півдні України в посушливому Степу виявлено південний чорнозем. Він характеризується незначною товщиною і меншою кількістю гумусу в орному горизонті порівняно зі звичайними чорноземами. Тут поширені й темно-каштанові та каштанові ґрунти.

В Україні найбільшу частину ґрунтів становлять чорноземи 59,2% від усієї площі орних земель, сірі лісові – 6,5, дерново-підзолисті та підзолисті дернові – 6,3, темно-сірі опідзолені 4,9%, решта – каштанові, солонцюваті, гірські та деякі інші [2, с. 65].

При веденні землеробства необхідно було враховувати відмінності в рівні й кількості ґрунтових вод, опадів, сонячних днів та ін. Якщо чорноземні ґрунти мали досить велику кількість поживних речовин, то в інших їх було значно менше. Досить помітно вплинули на господарську діяльність давні землеробські традиції, варіантність землеробських знарядь, порівняно високий рівень агрономічних знань. Неоднозначно слід оцінювати й той чинник, що українські землі були розташовані на багатих, але "відкритих усім вітрам землях", якими за багато тисячоліть пройшли представники різних племен і народів, що несли різні за рівнем розвитку і впливу культури, мови, вірування, способи виробництва. Культурно-господарські контакти з сусідніми народами відігравали помітну позитивну роль у розвитку сільськогосподарського виробництва, прискорювали прогресивний рух суспільного буття.

Вивчення й висвітлення народного дослідництва має відповідну джерельну базу: насамперед стародавні міфи, легенди, народні перекази, традиції, що дійшли до наших днів. Чимало цінних фактів далекого минулого черпаємо з творів давніх істориків, зокрема Геродота, Плінія Старшого, стародавніх джерел. Цінним джерелом є "Велесова книга", "Повість временных лет", "Руська правда" та ін. Досліджувана проблема висвітлювалась у працях багатьох українських учених, зокрема М.С. Грушевського, Н.Д. Полонської-Василенко, Д.І. Яворницького, В. Довженка, Л.А. Залізняка та інших. Глибше пізнати й оцінити здобутки у сфері аграрних відносин дають змогу археологічні знахідки, зокрема часів трипільської цивілізації, а також черняхівської, зарубинецької, скіфської та інших культур. У традиційних пошуках народного дослідництва в

аграрній сфері провідне місце посідали системи землекористування. Джерела давньої епохи у своїй сукупності "дають яскраве уявлення про те велике значення, яке мало землеробство в житті давньоруського народу, і до певної міри відбивають рівень розвитку землеробського виробництва та соціальну організацію господарства, якою воно було" [2, с. 24].

Людина здавна прикладала до землі свою працю: обробляла її, поліпшувала, удобрювала тощо. Мета землеробства полягала в тому, щоб зробити землю родючішою, забезпечити вищі, врожаї сільськогосподарських культур.

Протягом тривалої історії розвитку людського суспільства поставали різні системи, або форми, землеробства. Вони різнилися тим, як використовується земля і в який спосіб відновлюється й підвищується родючість ґрунту.

У далекому минулому люди вели кочовий спосіб життя, полювали на диких звірів, збирали на луках і в лісах їстівні плоди, листя, коріння. Вони помічали, що із насінин, які випадково потрапили на розпушену землю, почали проростати рослини. З часом людина зрозуміла, що може сама вирощувати рослини для їжі. У зроблені загостреною палкою заглибини в землі наші предки почали висівати насіння й одержувати перші врожаї. Пізніше на кінець дерев'яної палки людина почала насаджувати кам'яну сокиру, у результаті винайшли мотику. Мотикую стародавні землероби розпушували ґрунт, знищували траву, заробляли в землю насіння злакових культур. Таким чином виникло мотичне землеробство.

У ті часи людина почала приручати диких тварин і одомашнювати їх. З допомогою тварин виявилось легше обробляти землю. З'явилися і нові знаряддя для обробітку ґрунту з металевими наконечниками. Таким знаряддям було, наприклад, рало. Пізніше було винайдено плуг, який при русі вперед підрізає ґрунт знизу і збоку, перевертає скибу землі й розпушував її. З винайденням рала і плуга виникло плужне, або орне, землеробство. Люди почали обробляти більше землі, розширили площі посівів і вирощували збіжжя не тільки для себе, а й для обміну.

Отже, однією з найдавніших систем, що свідчила про тогочасний рівень розвитку землеробської культури, було мотичне землеробство, назва якого, як

згадано вище, походить від назви знаряддя обробітку ґрунту мотики. Вона була поширена на теренах сучасної України йде в епоху неоліту VI-IV тисячоліття до н.е.

Одним із найдавніших районів землеробства вчені-археологи вважають територію нашої країни в середній течії Дніпра, по річках Буг і Дністер. Тут землеробство було добре розвинене у VII тисячолітті до н.е. У Середньому Подніпров'ї пам'ятки неолітичного часу представлені землеробсько-скотарськими племенами трипільської культури, що одержали назву від с. Трипілля на Київщині. Племена трипільської культури розселилися ще на початку III тисячоліття до н.е. У господарствах трипільців поряд з мотичним і орним землеробством (із застосуванням тяглової сили) розвивалось і скотарство. Історичний період - епоха бронзи, – датований на території України кінцем III тисячоліття – початком I тисячоліття до н. е., характеризувався подальшим розвитком землеробства і скотарства. Основною формою господарства багатьох племен стає скотарство. З відокремленням скотарських племен пов'язують перший великий суспільний поділ праці.

У той час землі було багато, кожен міг вибрати собі ділянку, обробляти й засівати її. У лісових місцинах спочатку вирубували або спалювали ліс, корчували пні й готували землю під сівбу. У перин два або три роки па таких ґрунтах одержували високі врожаї зерна, але потім щороку вони знижувалися. Землероб кидав стару ділянку й переходив на нову. Такий спосіб землеробства одержав назву вирубно-вогневий, оскільки ділянку звільняли від лісу вогнем, а дерева перед цим підсікали. Вони висихали на корені, добре горіли, а попіл слугував за добриво. За 20-25 років кинуті ділянки знову заростали лісом, родючість їх відновлювалася, і люди знову поверталися на ці місця.

У південних місцевостях, де не було лісу, а землю вкривали степові трави, можна було відразу обробляти ґрунт, не використовуючи вогню. Залишена рілля, ідо втратила свою родючість, заростала травами, такі ділянки називали перелогом. Звідси пішла назва системи землеробства, що склалася в степових районах, перелогова. Її виникнення пов'язане зі зростанням чисельності населення, що вимагало збільшення обсягів продуктів харчування. Урожаї на

розораних цілинних або відвойованих у лісу землях щороку зменшувалися. Тому люди почали вже швидше, через 10-15 років, повертатися на ті ділянки, які раніше обробляли, а потім залишили.

Таким чином, ішов процес освоєння нових земель для культурного обробітку і його використання. Безперечно, всі ці заходи могли бути дієвими при старанному використанні набутого досвіду, постійних пошуках нових, ефективніших заходів. Згадані системи були поширені на певному етапі розвитку всіх тих народів, що жили в умовах лісового ландшафту. Тому слід сказати, що населення Східної Європи в ті часи нічим не різнилося від своїх західних сусідів. Така система мала ще низьку продуктивність і була пов'язана певною мірою з кочовим і напівкочовим способом життя людей, залежно від міграції тварин і пошуків рослинної їжі.

Формування і функціонування описаних вище землеробських систем вимагало значного обсягу агрономічних знань, умілого використання традицій і тенденцій землеробства, носієм чого було народне дослідництво.

Досить поширеною і продуктивнішою системою землеробства в Україні можна вважати трипільну систему, яка існувала ще за часів Київської Русі, а виникла, мабуть, значно раніше і супроводжувалась економічними відносинами, типологічно спорідненими з фермерськими. Суть її зводилася до того, що окремий селянин-землероб чи певна група, що спільно володіла землею, ділили її на три частини. Одну з них відводили під озимі культури, другу - під ярові, а третя залишилася на сезон незасіяною, "парувала", тобто ^ відпочивала. Як правило, весною та влітку ця третя ділянка використовувалася під пасовиська. Під час використання ґрунту як пасовища він удобрювався природним шляхом, поліпшувалася його структура.

Глибоке розуміння агротехнічних заходів не могло прийти саме. Воно було результатом багаторічних спостережень багатьох землеробів. Ця система землеробства не потребувала постійного розширення. Збільшення вироблюваної продукції тут досягалося шляхом підвищення інтенсивності виробничих процесів. Як показує вивчення хліборобства, поряд із трипільною системою в деяких регіонах тривалий час застосовувалася двопільна, а подекуди і чотиріпільна

системи. Це було зумовлено певними особливостями регіону, соціально-економічними і земельними відносинами.

Із прадавніх часів традиційним був нахил українців до індивідуального землекористування і приватної власності. Ці тенденції ми бачимо в антській державі (IV-VI ст.). За часів Київської Русі це знаходить своє правове узаконення в багатьох статтях "Руської Правди". На сторінках цього досить вагомого історико-правового документу є спеціальні статті, присвячені охороні земельних володінь, землеробського знаряддя, худоби, бджільництва. Дуже суворо каралися порушення меж землеволодінь розорювання "релейної межі", підрубка "межового дуба" або перенесення "межового знаку" [3, с. 49].

Відомості "Руської правди" про землеробство мають особливо цінне значення, оскільки в ній як юридичній пам'ятці, що увібрала в себе традиції і досвід багатьох поколінь, які вели пошуки найдосконаліших форм землекористування, в узагальненій формі відображено загальнопоширені явища [4].

Розвиток систем землеробства не можна розглядати як самостійний процес. Великою мірою землеробські системи розвивались і визначалися досягненнями землеробської техніки, передусім це вдосконалення знарядь обробітку ґрунту, техніки догляду за посівами, збирання врожаю і його переробки, тобто всього процесу підготовки до вживання плідних наслідків виробництва. Все це і займало надзвичайно помітне місце в тисячолітньому досвіді народного дослідництва. Наслідки цієї досить плідної роботи донесли до наших часів найбільш вагомо археологічні знахідки.

Сучасні дослідники в роботі "Нариси історії плуга" пишуть, що ще в часи доскіфської культури, в IV-II тис. до н.е. племена Дністровсько-Дніпровського басейну знали мотичне землеробство, що в V ст. до н.е. населення межиріччя Дніпра і Південного Бугу (паралати) використовували землеробство. Отже, у ті часи землеробське населення вже було озброєне відповідною технікою [15, с. 2-3]. У "Повести временных лет" – говориться про рало (964 р.) і плуг (984 р.), а в "Руській правді" є спеціальні статті, присвячені охороні землеробських знарядь. Народне дослідництво, що було спрямовані на пошуки найдосконаліших знарядь на відповідному історичному етапі, у певних регіонах дало нам три важливіших

види знарядь обробітку ґрунту: рало, соху і плуг. Саме на їхніх конструкціях і побудові видно яких неймовірно великих зусиль доводилося докласти землеробам-дослідникам, щоб ці знаряддя стали здобутком широкого кола сільських виробників, враховуючи характер ґрунтів, розміри земельних ділянок, географічний ландшафт, кількість та якість тягової сили тощо.

Вел

ике розмаїття землеробських знарядь спостерігаємо за знахідками археологів у різних регіонах України. Так, досить багатими і різноманітними за своїм застосуванням були знахідки на Княжій горі, на Дніпрі, трохи вище гирла Росі (біля с. Пекарі) Канівського району Черкаської області. Тут у 1891 р. було знайдено 5 наральників і лемешів, 6 чересел, 3 цілих коси і 3 уламки, 6 цілих сортів і 12 уламків, 3 окультя лопат, 3 мотики та 20 лопаток із втулками. На Донецькому городищі, розташованому на правому березі р. Урди поблизу села Покотилівки на відстані 7 км від Харкова, при розкопках знайдено 5 серпів і відкрито 80 зернових ям, у багатьох із яких були зерна культурних рослин. Знайдені під час розкопок види знарядь і їхніх кількість показують той великий і плідний шлях, який пройшла дослідницька і винахідницька думка у сфері землеробського знаряддя протягом досить тривалого історичного шляху на теренах України [2].

Як показують археологічні розкопки часів трипільської цивілізації, населення тоді використовувало харчі жито, пшеницю, просо, ячмінь. Але вже в добу середньовіччя на українських землях, як бачимо із розкопок на Княжій горі, вирощували значно більше різновидів, зокрема пшеницю, жито, ячмінь, горох, коноплю, мак, льон, просо, часник, цибулю, ріпу та інші, які дійшли й до наших днів [6].

Значних здобутків було досягнуто і в галузі садівництва, яким українці займалися з давніх-давен. Українські селяни вміли прищеплювати дерева і вивели багато їх сортів. Лише на Поділлі налічувалося до тисячі різних видів яблунь. Було велике розмаїття порід груш, абрикосів, черешень, слив, вишень, багато ягідних кущів. Не випадково ряд плодових дерев було вивезено з України на початку ХХ ст. до Американського континенту. Не меншої або ще навіть більшої уваги в дослідництві приділяли скотарству та бджільництву. За відсутності

ветеринарно-зоотехнічної служби потрібні були величезні знання і досвід. Таким чином, великі культурні й цивілізаційні надбання в розвитку аграрної сфери на теренах нинішньої України, що позначилися на суспільному бутті нації, досягнуті й народним дослідництвом. Ми не можемо назвати конкретну особу, якій належить вагомий внесок у виведенні певного виду чи сорту зернових або овочевих культур, у розвитку садівництва або городництва, прирученні диких і вирощуванні свійських тварин, удосконаленні знарядь праці. Але за для історичної об'єктивності слід наголосити, що колективним творцем був український селянин-землероб, зусиллями якого протягом багатьох тисячоліть було досягнуто вагомих здобутків у цій сфері, які й пипі
ВІН ПЛІДНО використовує Й рОЗВИВа^ землеробське ДОСЛІДНИЦТВО.

Відзначаючи досить вагоме значення народного дослідництва в цих прогресивних цивілізаційних процесах, не слід відкидати і роль природного відбору. Однак першість має належати людській діяльності, що протягом тривалого проміжку часу втілювалася в народному дослідництві.

Список використаної літератури

1. *Возникновение и развитие земледелия* / ЛН СССР, Ин-т археологии. – М., 1967.
2. *Рубін С.С., Михайлівський А.Г. Землеробство.* – К., 1967.
3. *Рубін С.С., Бугай С.М. Основи землеробства.* – К., 1968.
4. *Веселовський І.В., Танчик С.П. Розвиток наукового землеробства // 36. наук, праць Ордена Трудового Червоного Прапора Інституту землеробства Української академії аграрних наук / Редкол.: В.Ф.Сайко (відп. ред.) та ін. – К., 2000.*
5. *Нариси історії плуга.* – К.: Аграр. наука, 2002. – 54 с.
6. *Трипільська цивілізація у спадщині України: Конф., присвяч 110-річчю відкриття трипільської культури.* – К.: Вид. Центр «Просвіта», 2003. – 326 с.